

ismertetése már csak azért is nagy jelentőségű a kor kutatása szempontjából, hiszen ennyi ismertetés a korabeli magyar sajtóban együttvéve sem jelent még meg.

A feldolgozás értékét tovább növeli az a körülmény, hogy a folyóirat göttingai példányaiban található kézirásos bejegyzések alapján a szerzők feltűntethették az eredetileg névtelenül megjelent recenziók íróinak nevét is. Ez valóban ritka és irigylésre méltó alkalom volt a 18. században oly gyakori sajtóbeli névtelenség megfajtására! A kritikák szerzői között egyébként gyakran szerepelnek az olyan jól ismert és tekintélyes nevek mint Michaelis, Heyne, Gatterer és Kästner.

A kötet az anyagot négy tárgyi csoportban, ezeken belül időrendben sorolja fel, a recenziók kivonatos ismertetésével. Ezt követően különböző mutatók könnyítik meg a kiadvány használatát.

A magyar—német kulturális és tudományos kapcsolatok történetének újabb fejezeteit feltárni hivatott kiváló segédkönyv megjelentetését — stílszerűen — szintén magyar—német együttműködés eredményének köszönhetjük. A göttingai szerzők gondos munkáját a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára adta ki.

KÓKAY GYÖRGY

Paisey, David L.: Deutsche Buchdrucker, Buchhändler und Verleger 1701—1750. Wiesbaden, 1988, Harrassowitz. XIII, 361 p. — 24 cm.

A régi, kézzel nyomtatott könyvek, azaz az 1801 előtti kiadványok közül a legrégebb korszakban, a 15. században készült ún. ősnymtatványok feltárása már hosszú ideje gondozott a Berlinben működő *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* c. kiadvány szerkesztője által. A további három század nyomdatermékeinek azonban e téren összehasonlíthatatlanabban sanyarúbb sora van. Nemzetközileg az utóbbi évtizedekben mind több jelentős vállalkozás igyekszik ezt a súlyos lemaradást részletekben felszámolni. Természetesen erre csak fokozatosan és lassan lehet számítani, hiszen óriási mennyiségekről van szó. Amíg összesen kb. 30 000 fajta ősnymtatvánnyal kell számolni az egész világról, addig a következő század szedett betűkkel előállított kiadványait mintegy félmillió bibliográfiai egységben lehet — természetesen csak roppant hozzávetőleg — kifejezni. A 17. és 18. századra vonatkozólag — tudomásom szerint — eddig még becslésekbe sem mert bocsátkozni

senki. Az bizonyos, hogy ez sok-sok millió. Ha pedig a példányok számára gondol az ember, úgy az valóban iszonyatos mennyiség, hiszen százmilliókról lehet szó.

Mindennek előrebocsátása azért tűnt szükségesnek, hogy fogalmat lehessen alkotni, hogy micsoda mennyiségekről van nemzetközileg szó a régi nyomtatványok bibliográfiai feltárása során. Ehhez kimagaslóan hasznos segítséget és támaszt nyújt a korábbi idők nyomdászainak és kiadóinak, tehát a könyvek hivatásos előállításának és forgalomba hozóinak bizonyos területek, ill. korszakok szerinti csoportosított összeállítás. A régebb századok nyomdatermésének előbb döntő, majd jelentős többségét Német-, Olasz- és Franciaország területén állították elő. Saját, szükségszerűen igen csak elnagyolt becslésem szerint pl. a 16. század mintegy félmillió féle kiadványa közül kb. 180 000 a német, kb. 120 000 az olasz és kb. 80 000 a francia nyelvterületen készült.

E három legfontosabb terület közül a francia 16. századi nyomdászokról és kiadókról még 1970-ben jelent meg összefoglalás: Muller, Jean: *Dictionnaire abrégé des imprimeurs/éditeurs français du seizième siècle.* (Baden-Baden 1970.). Ez mintegy segédlete a 16—18. századi franciaországi nyomtatványok nyomdahelyek szerint összefoglaló bibliográfiájának: *Répertoire bibliographique des livres imprimés en France.* (Baden-Baden 1968—). Ez lényegében a retrospektív francia nemzeti bibliográfia, amelyből a 16. század — Párizs és Lyon leszámításával, amelyek külön vállalkozások keretében nyernek regisztrálást — több mint harminc füzetben elkészült. A 17. századból mintegy tucatnyi, míg a 18.-ból csupán néhány kötet látott eddig napvilágot.

Itáliához magam készítettem el az 1601. év előtt ott működött nyomdászok és kiadók jegyzékét: *Clavis typographorum libroriorumque Italiae 1465—1600. I—II.* (Bp.—Baden-Baden 1980.). Jól hasznosítja ezt a segédkönyvet — mások mellett — a 16. századi olaszországi nyomtatványok itáliai központi katalógusa: *Le edizioni italiane del XVI secolo. Censimento nazionale.* (Roma 1985—Rövidítése: EDIT 16. — Eddig az A és B-betűs szerzők munkáit tartalmazó első két kötet látott napvilágot.) A 17—18. század kiadványainak feltárására még nincs terv.

A három óriás közül utójára maradt a német nyelvterület, amely a korábbi századokban a messze legnagyobb számú nyomdai kiadványt mondhatta magáénak. Egyedül a 16. századi kiadványok távolról sem véglegesnek szánt első összefoglalása lát mostanában folyamatosan napvilá-

got: *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts*. (Stuttgart 1983— Rövidítése: VD 16. — A XII. kötet eljutott az M-betűbe.) A nyomdások és kiadók feletti áttekintést ehhez e terület egykori kimagasló szaktekintélye, Josef Benzing biztosította. Ő egyrészt külön dolgozta fel a nyomdászokat és külön a kiadókat, másrészt a 16. mellett feltárta a korábbiól még sokkal kevésbé ismert 17. századot is: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts in deutschen Sprachgebiet*. (2. Aufl. Wiesbaden 1982.) és *Die deutschen Verleger des 16. und 17. Jahrhunderts, eine Neubearbeitung*. (Archiv für Geschichte des Buchwesens (AGB) 18. 1977. 1077—1322.). Benzing mindkét összeállítását folyamatosan csiszolta, hiszen a nyomdászokról előtte már két ízben, a kiadókról egy alkalommal készített összefoglalót. A német területen is a nyomdász/kiadói áttekintés előtte járt a bibliográfiai feltárómunkának. Az erre vonatkozó 17. századi terveket még csak kovácsolgatják, míg a 18. század kiadványaival még ilyen szinten sem foglalkoznak.

Benzing városonként és azon belül tevékenységük időrendjében ismertette a nyomdászokat és külön a kiadókat. Mindegyikhez sommás szöveges összefoglalót is adott, amely az esetleges családi összefüggésektől a jelentősen eltérő névalakokon és a pontos címen (cégér, utcanév stb.) át a legfontosabb életrajzi adatokig sok fontos adatot tartalmaz. Ehhez járul még az illető nyomdászra vonatkozó legfontosabb szakirodalom közlése is. Ezzel kiváló munkaeszközt adott a régi nyomtatványokkal foglalkozók kezébe. De mint minden ilyen jellegű összeállítás, Benzing munkái is kiegészítésre és igazításra szorulnak, párhuzamosan azzal, hogy a régi könyveket világszerte egyre intenzívebben dolgozzák fel. Eltekintve Benzing könyve ismertetéseiben felvetettektől (pl. *Buchhandels-geschichte* 1983. 25.) az első összefoglaló jellegű pótlást a 17. századra vonatkozólag David L. Paisey, a londoni British Library munkatársa adta közre: *German printers, booksellers and publishers of the seventeenth century: some amendments and additions to Benzing*. (Gutenberg Jahrbuch 1989. 165—179.).

Hangsúlyozni kell, hogy a londoni British Library, ill. jogelődje a British Museum könyvtára a régi nyomtatványok feltárásában már hosszú évtizedek óta nemzetközileg is élenjáró intézmény. A mintaszerű ősnymtatvány-katalógustól kezdve, a 16. századi kiadványok országok szerint csoportosított és rövidített címleírást tartalmazó (STC) katalógusain át immár átlépték a mások számára többnyire még elérhetetlen távolságban lebegő

1600. esztendő, és immár a 17. századi állományuk részletesebb számbavételével is foglalkoznak. Ezt a feladatot a német nyelvterületen az említett Paisey végzi. (Itt kell megjegyezni, hogy a régi könyveknek ebben a világon leggazdagabb londoni gyűjteményében folyik a magyar STC összeállítás is. A mi sajátos, az élvonaltól mindig elmaradó fejlődésünknek megfelelően a felső időhatárt az (1850. évben vonták meg. Az igényes összeállításon a kitűnő magyar hungarológus, Geoffrey J. Arnold dolgozik.) Paisey tehát munkájának mintegy értékes „melléktermékeként” adta közre igazításait Benzing munkáihoz.

A neves angol szakember azonban egyben tovább is lépett, amikor a 18. század első feléből a német nyomdászoknak és kiadóknak összesített jegyzékét a világon első ízben elkészítette. Tekintettel a roppant nagy területre és az érintett személyek nagy számára, most a század első felének adatait foglalta össze. Ehhez a British Library óriási anyagán és a szakirodalmon felül igénybe vette a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek nyomdahelyek szerinti katalógusát. (Ennek az igen jelentős és értékes régi könyvekkel rendelkező gyűjteménynek ez a katalógusa világviszonylatban is a kevesek közé tartozik, és így szinte egyedülálló áttekintést ad a régi nyomdahelyekről és azokon belül nyomdászok/kiadók szerint a Wolfenbüttelben őrzött könyvekről. A magyarországi adatok kivonatalosa ebből már sok évvel ezelőtt megtörtént.) Így állította össze Paisey rendkívül hasznos adattárát, amelyet ő barátainak, kollégáinak a jelenben és a jövőben dolgozó könyvtárosoknak ajánlott. Joggal tette ezt, hiszen egyrészt a régi nyomtatványokkal foglalkozók ezt a kiadványt szinte bibliaként fogják forgatni nem csupán most, de még hosszú idő múltán is.

A kötet több mint három és félezer nyomdász és kiadó nevét tartalmazza betűrendben. Az elfogadottól jelentősen eltérő névformákról utaló található. A működés helye és időköre mellett betűjeles meghatározás áll az illető tevékenységi körének jellemzésére. A nyomdászok között, attól függően, hogy ha nem önállóan, hanem rendszeresen valakinek a megbízásából, ill. alkalmazásában dolgozott, megkülönböztet akadémiái (egyetemi és gimnáziumi), püspöki, udvari, udvari és hivatali, hivatali, tanácsi és egyházi nyomdászt. A kiadók nem kis részét akkoriban a könyvkereskedők és a könyvkötők alkották, akiknek nem volt saját tipográfiai felszerelésük. Ezek sorában a könyvkereskedők között akadémiái (oktatási intézményhez tartozó), vizsgatétel és udvari, míg a könyvkötőknél udvari, valamint udvari és hivatali alcsoportot

különít Paisey el. Ezekon felül regisztrálja még a könyvekkel kapcsolatban álló több más szakmához tartozást is, mint amilyen a kisebb kiadványokat előállító és terjesztő un. Briefmahler, a főleg fametszetekkel foglalkozó Formschneider, a műkereskedő és a rézmetsző. A fenti csoportok már szinte önmagukban bemutatják a 18. század első felében a német könyvvilág működési színterét: kik is foglalkoztak könyvek vagy hasonló sokszorosítványok előállításával és forgalomba hozatalával hivatásszerűen.

Nem kevesebb, mint 436 város adatai szerepelnek Paisey kötetében Aechentől Kronstadtig (Brassó) és Revaltól (Tallin) Bozenig (Bolzano). Hatalmas terület, amely keleti irányban jelentősen túlmutat a Benzing által számításhoz vetten. Ez utóbbi ugyanis az összefüggő német nyelvterületre szorítkozott. Paisey ezt tágitotta: megtalálható nála Olmütz (Olomouc) és Brünn (Brno), Reval és Riga, Raab (Győr) és Ofen (Buda), Hermannstadt (Szeben) és Kronstadt (Brassó) stb. Ha alaposabban szemügyre veszi az ember a Kárpát-medence városait, úgy a kötet használója időnként elbizonytalanokodhat. Kétségtelen, hogy a 18. század első felében a németeknek keletre történő kirajzása már csaknem elérte nálunk csúcspontját. A hazai városok lakóinak többsége németül beszélt. Ez volt a helyzet a fentiekben említett helységek mindegyikében, valamint a Paisey által ugyancsak feldolgozott Oedenburgban (Sopron), Eisenstadtban (Kismarton) és Pressburgban (Pozsony) is. Ugyanakkor azonban az ember hiába keresi pl. Bártfát, Kőszegét, Késmárkot, Lőcsét, ahol a lakosság zömmel ugyancsak németül beszélt. De ugyanezt a nyelvet használhatták — legalább is családnevük alapján — pl. a három hazai jezsuita műhely vezetőinek túlnyomó többsége is Nagyszombatban, Kassán és Kolozsvárott.

Félretéve ezt a bizonytalansági tényezőt, a sok ismert adat mellett érdekes újra is lehet találni. Így kiderült, hogy a Győrött 1746-ban kiadóként működött Simon Holtzer könyvkötő ezt megelőzően Innsbruckban folytatott hasonló tevékenységet, amiről a hazai szakirodalom eddig nem tudott.

A nyomdászok és kiadók betűrendes névsorát Paisey kötetében a városok szerinti mutató követi. Ebből kiolvasható — legalábbis az ott tevékenykedettek számát alapul véve — a 18. század első felének a könyvek közreadásában legfontosabb német városainak rangsora. Az élen — mintegy 150-150 céggel — Augsburg és Leipzig (Lipce) áll, melyeket — kb. 100-100 névvel — Frankfurt a. M., Köln és Nürnberg követ, majd — átlag-

ban 75 személlyel — Halle a.S. és Hamburg, végül pedig — átlag 50 névvel — Basel, Berlin, Jena és Wien (Bécs). Igen érdekes ez a rangsor, hiszen egyrészt a két vásárváros már előkelő helyen áll, ugyanakkor a később fontossá vált Berlin még mindössze egyharmada az egykori fényéből hamarosan sokat veszítő Augsburgnak stb.

Paisey munkájának többszáz tételes forrásjegyzéke a kiadvány végén egyben kitűnő szakbibliográfiának is beillik. Közöttük — a két brassói száz írásán felül — négy magyar szerzőtől származik: kettő németül, egy franciául és a nyelvileg szinte semleges Petrik VI. kötet. Nyelvünk sajnos továbbra is jelentős akadályt gördít az elé, hogy szakirodalmunk nemzetközileg használttá válhassék.

Bizonyosak lehetünk, hogy mindenki, aki régi nyomtatványokkal foglalkozik, legyen az könyvtáros, bibliográfus, antikvárius, könyvgyűjtő stb. csakis őszinte háláját fejezi ki Paiseynak eme értékes könyve közreadásáért. A hiányos impresszumadatok ezrei lesznek segítségével a jövőben megnyugtató módon feloldhatóak. Szeretnénk remélni, hogy a neves angol szakember a 18. század második felének hasonló jellegű adattárával is megörvendeztetni majd a nemzetközi szakmát.

BORSA GEDEON

Schmidt-Künsemüller, Friedrich-Adolf: Bibliographie zur Geschichte der Einbandkunst von den Anfängen bis 1985. Wiesbaden, 1987, Reichert Verlag. XVIII, 511 l.

A németek mindig elől jártak a könyvcsinálásban. Sok minden igazolhatja ezt, most éppen Schmidt-Künsemüllernek a könyvkötésművészetéről összeállított vaskos bibliográfiája a maga 8033 tételével, s az ehhez csatlakozó összesen 40 oldalas ötféle indexével. Schmidt-Künsemüller 43 fejezetbe sorolva a kezdetektől 1985-ig terjedően rendszerezte bibliográfiájában a könyvkötésre vonatkozó szakkönyveket, tanulmányokat és cikkeket. Jó száz év anyagáról van szó. Hasonlót Wilhelm Meyer 1925-ben adott ki Lipcsében (*Bibliographie der Buchbinderei-Literatur*), majd folytatását 1932-ben Hermann Herbst, ugyanezen a címen. Nincs az a bibliográfia, amely vállalni tudná a teljességet. Schmidt-Künsemüller is bizonyos megszorításokkal veszi be bibliográfiájába a könyvkiállítási, antikvár- és aukció-katalógusokat (ez utóbbi kettőt csak akkor, ha azok kizárólag kötéseket ajánla-